

A Petőfi-könyv újraolvasása

Bár fölösleges újrarendezni, mégis elkerülhetetlen, hogy újra kimondódjék: a tengernyi és beláthatatlan Petőfi-szakirodalomból toronymagasan emelkedik ki Horváth Jánosnak most már nyolcvanéves monográfiája. E könyv, mely már terjedelmével, feldolgozásának csodálatra méltó alaposágával, valamint filológiai adatainak lenyűgöző gazdagságával is kivívhatná elismerésünket, elsősorban azonban nagyszabású koncepciójával hatott és hat ma is; Horváth, miközben mára talán igazán meglepő hűséggel és következetességgel folytatja és betetőzi azt a nagy Petőfi-értelmezői hagyományt, melyet Gyulai Pál még az 1850-es években alapozott meg, s melyet aztán a századfordulón Riedl Frigyes modernizált, az általa megújított Petőfi-képet rendkívül sokoldalúan konstruálta meg: egyrészt éppen alakuló hatalmas, mindent átfogó, klasszicizáló és klasszicizmust teremtő irodalomtörténeti rendszerébe illesztette be Petőfit oly módon, mely szintén egyszerre teljesítette be és újította meg az addigi irodalomtörténeti hagyományozódást, másrészt pedig olyan líraelméleti és személyiségelméleti modellt nyújtott Petőfi kapcsán, melynek hatásai máig rendkívül elevenen élnek, s melynek nagy erejű voltát talán épp az bizonyítja a legerősebben, hogy még ama koncepciók is, melyek Horváth ideológiai vagy világnézeti rendszerét elutasították, Petőfi-képének módszertani alapbeállítottságát nem tudták kikezdeni. Horváth koncepciójából, ha kissé átalakított kategóriák között is, élő hatásúként maradt meg a huszadik század végéig a népies és romantikus Petőfinek historizáló klasszicizálása, Arannyal közös hierarchikus betetőző voltuk kétségbevonhatatlan elismerése (és annak legitimációs érvrendszere); a közvetlenül és kizárólag Petőfire vonatkozó hipotézisekből pedig – az egyes művekre vagy műcsoportokra kimondott értékítéletek némelykori átalakulása mellett is – a Petőfi-korpusz időbeli tagolása és műfaj szerinti besorolása, e költészet belső fejlődési logikájának feltételrendszere, valamint – jóval kevésbé látványosan – a lírai szerepjátszás-elmélet. Horváth művének alapkategóriái oly természetességgel olvadtak bele a magyar irodalomtörténeti közbeszéd és a magyar irodalomoktatás anyanyelvébe, hogy mára jóformán talán csak a legszűkebb szakma tudja észrevenni, hogy mikor Petőfiről csak úgy, mindennapilag, szó esik, Horváth tudományos feltételezéseinek vagy felfedezé-

seinek lesüllyedt kultúrjalként való továbbélésével állunk szemben. S ennél nagyobbat vagy többet irodalomtudósról aligha lehetne elmondani.

Ugyanakkor persze e csodálatra méltó nagyság egyben szembenézésre is készíti mai olvasóját: Horváth könyvében ugyanis még ma sem, nyolcvan év elteltével sem láthatunk egyszerűen tudománytörténeti dokumentumot, melynek elsősorban kritikátörténeti helyével és becisével kellene elszámolnunk; Horváth könyve ma is, továbbélése révén is, gondolati mélysége révén is, vitairatként hat s vitára készítet – kivált azért, mert úgy vélem, hogy koncepciójának, paradox módon, épp azon mozzanatai hagyományozódtak tovább, melyek a legerőteljesebben megkérdőjelezhetők.

„Nem azért jött, hogy eltörölje, hanem hogy betöltse a törvényt...”¹ – szól Petőfiről Horváth megrendítően szép igéje a nagy klasszicizmus-tanulmányban; aminek kapcsán most elsősorban ne azt emeljük ki, milyen finoman és természetesen csúszik át az elemző történész nyelvhasználata a kultusz gyönyörű Jézus-allúziójába, hanem azt, hogy e kiinduló tételből két nagyon fontos irodalomtörténeti következmény is származik vagy származtatható: egyrészt a *törvény* szubsztancialitásának kétségbevonhatatlan autoritása, másrészt pedig annak belátása, hogy bár elvileg lehetséges lett volna (s – mivel a tagadás logikája megengedi a feltételezést – talán egyesek szerint így is történt!), hogy egy költő eltörölje e törvényt, Petőfi mégsem így tett, hanem, beteljesítvén egy magasabb instancia igényét, mintegy engedelmeskedett a kihívás (vagy elhivatottság vagy kiválasztottság) igényének és szükségének, s épp engedelmessége révén válhatott naggyá és felkentté. A törvény kategóriája, ha most áttérünk a szekuláris nyelvhasználatra, egyrészt nyilván nem jelent mást, mint az irodalmi alkotás hagyományba kötöttségének vagy (hogy posztmodernül szóljak) megelőzöttségének belátását és tudatosítását, másrészt azonban felstilizált kifejezésmódja révén (továbbá a Horváth leírásaiban igen sok helyen kimutatható „testet öltése” révén) egy oly történelmi meghatározottságot is magában foglal, mely szinte személyteleníti és alanytalanítja a költői alkotást. Horváth fantasztikus erőfeszítései, melyek impozánsan írják körül az egyes alkotók személyes és különös problematikáját, szinte feloldódnak abban a nagy történeti szükségszerűségben, mely mintegy előre megírja a nagy költők feladatvállalásának keretfeltételeit, s a költők nagysága mintegy abban lesz nála megragadható, hogy a költők, úgy mond, rátalálnak arra az útra, melyet miután megtettek, az irodalomtörténész előre kijelöltnek fog tekinteni. Horváth, miközben árnyaltan rajzolja meg Petőfi sajátosságait és vívódásait, önkényes választásait, nemegyszer él oly megfogalmazással, mely szerint Petőfi mintegy *rátalált* volna a helyes és, ne feledjük, *később*, azaz utólag igazolt útra – s az egyébként felmerülő és fenyegető hamis alternatívák helyett elismerte volna a választásnak igaz és továbbvivő jellegét. Ha egy verscsoport jellemzésében például azt olvassuk: „ami felé egész művészi törekvése *öntudatlan* irányul: a lírai személyességet

itt [...] *találta meg először*”,² meglepődve észlelhetjük, hogy a fejlődés itt érzékeltetett alapelve mennyire kizárólagosnak tekinti a költő *öntudatlan* mozanatait, s majdhogynem automatikusnak állítja be, különös módon épp a személyességet illetően, egy most keletkező költői alkotásmód és az irodalomban addig még kimutathatóan nem létezett viszonyulás érvényesülését: az adott, mindig is létező, csak éppen nem mutatkozó viszonyrendszer mint-ha csupán lappangott volna az addig fennálló irodalmi viszonyok között, s csupán arra várt volna, hogy egy eljövendő nagy alkotó révén felfedeztessék. Horváth nagyszabású magyar irodalmi szintézisének oly hatalmas a vonzása és ereje, hogy tételezett teloszához, vagyis az általa magyar irodalmi klaszszicizmusnak nevezett irodalmi irányzathoz mint beteljesedéshez már eleve hozzárendeli a létezés (a lappangó létezés) időn kívüli kategóriáját is, s az egyes alkotók személyes kálváriáit is mintegy ennek a nagy önmozgásnak részeit tünteti fel. Petőfi kitüntetett nagysága épp ezért *ennek* a nagy szintézisnek „csak” (itt a „csak” persze nem jelent leértékelést!) egyik aleseteként fog megfogalmazódni, s specialitása tulajdonképpen elmerül a nagy egység összefogó harmóniájában. Hisz Petőfi legfőbb értéke a rendszerben az lesz, hogy „az irodalmi fejlődésnek régóta fejledező problémáit kész megoldásra juttatta el”,³ s hogy „a fejlődés folyamán érlelődni kezdő problémákat, még mielőtt kritikailag megformálta volna az elmélet, egy csapásra megoldotta, szintén előzetes okoskodás és tépelődés nélkül, pusztán a maga egyéniségének spontán feltárásával és érvényesítésével”.⁴ A költői nagyság záloga tehát ennek megfelelően az lenne, hogy a spontán önérvényesítés egybe kell essék a fejlődés előre meghatározott problémáival: Petőfi esetében ez olyannyira hangsúlyoztatik, hogy még az is különleges erkölcsi és esztétikai kiemelést nyer, hogy nem az történt, ami pedig életrajzilag, a viszontagságos ifjú útkeresés nyomán lélektanilag elvárható (vagy legalábbis megérthető) lett volna, azaz hogy „e fiatalember költészete egy pillanatra sem tévelyedett el a ziláltság és szabálytörés, a szilaj törvényrombolás, a dacos vagy torz merészségek, a művészi rendetlenség útjaira”.⁵ Nem azt kellene most nyomatékosan említenünk itt, hogy ma már nyilván könnyen elképzelhető lenne egy olyan elfogadható irodalomtörténeti ábrázolás is, mely Petőfiben épp „a szilaj törvényrombolás” „zilált” képviselőjét látná (ahogy például Gyulai ellenlábasa a fiatal Zilahy Károly is tette), hanem azt, ahogy Horváth rendszerében a magyar irodalom célzatos fejlődéstörténetének logikája az egyéni változatokon keresztül az egyéni változatok *főltt* megfogalmazódó szintézis vonzását érvényesíti, s az egyéni törekvéseknek sokféleségéből előreivóként (azaz: kanonizálendő irodalmi értékként) elsősorban (ha nem is kizárólagosan) azon mozzanatokat fogja preferálni, melyek elsősorban a nagy egész rendszer variációiként mutathatják fel magukat.

Ha a rendszer szempontjából nézzük, akkor, ahogy olvassuk: „élet és irodalom kézfogása: Petőfinek első nagy történeti jelentőségű eredménye”.⁶

Horváth e megfigyelése (s az ebből következő igen sok és sokféle elemzés) történetileg tökéletesen hiteles és meggyőző – magának Petőfinek is számtalan nyilatkozatával és gesztusával alátámasztható. A probléma ismét a nagy rendszer kizárólagosságában (és meghaladhatatlannak tekintett lezárttságában) rejlik: e nagy eredmény ugyanis csak akkor mutatja magát igazi történeti nóvumnak és felülmúlhatatlan teljesítménynek, ha az élet és irodalom XIX. századi felfogásbéli kapcsolatát és a belőle született műveket tekintjük bármely irodalmi (magyar irodalmi) alkotás végleges kanonikus normájának. A Petőfi (vagy legyünk toleránsabbak: Arany és Gyulai) halála óta kinőtt és működő irodalom viszont azt bizonyította, hogy ama találkozás élet és irodalom között, melyet elsősorban Petőfi, s tőle nem csekély mértékben különböző módon Arany megvalósítottak, nemcsak hogy általános értelemben nem tekinthető normatívnak, de alighanem már a maguk korában sem volt kizárólagos érvényű (mennyire jellemző például, hogy itt a magyar irodalmi klasszicizmus, azaz a XIX. század közepe–második fele korszakképéből teljes mértékben ki van hagyva Jókai! – jóllehet Horváth elemzése elvileg az ízlés szociológiai aspektusait is megcélozta...). Élet és irodalom viszonyáról szólván Horváth az adott történeti kontextust, a biográfiai hitelességet és a költői szándékokat illetően mindkét nagy Petőfi-tanulmányában rendkívül árnyalt elemzésekkel szolgál – ám azzal, hogy ezt a maga konkrétságában maximálisan *egy* korhoz kötött, és sem előtte, sem utána senkitől hitelesen nem képviselt és nem igényelt viszonyt mint régen elérendő célt, valamint továbbra is követendő általános normát tételezi, nagyon erősen megvonja érvényességének határait is.

Élet és irodalom! – lírai költő esetében: biográfia, lélek és versek viszonya – azaz Horváth könyvének legizgalmasabb és legproblematisabb problémája. Tudjuk: Petőfi volt és ma is a legismertebb és legnépszerűbb költő Magyarországon, s összehasonlításban nézve: nincs oly más magyar költő, kiről annyit lehetne (vagy lehetett már Horváth idejében is) tudni, mint Petőfi életrajzáról. A két dolog természetesen összefügg, s nyilván elvileg is: azt a közkeletű lírafelfogást, mely szerint a költő élete és művészete közvetlenül analóg egymással, alighanem a Petőfi-paradigma tette széles körűvé. Hisz tudjuk, például Gyulai Pál szerint is: „Petőfi költészete különben is oly szoros kapcsolatban van életével, hogy egyik a másikat magyarázza [...]. Saját életét írta meg, vagy – jobban mondva – mintegy előttünk élte le. Ha van költő, kinek költészetét csak életrajza alapján lehet fejtegetni, bizonyára Petőfi az.”⁷ E felfogás megszakítás nélkül, rendületlenül élt és él, annak ellenére, hogy abszurditását még az is elismeri, aki pedig hirdeti. Gyulai Pál ugyanis, mint ismeretes, mikor még csak költészete alapján, nem pedig életrajzi adatok alapján ismerte Petőfit, igen nagy diszkrpanciát látott a két nagy szféra között: „Mi s velünk együtt a nagy közönség félig sem ismertük Petőfit. A legkülönösebb s a legerdekesebb jellem, de annyi ellentmondásokkal

teljes, s oly majd nem megfoghatatlan, hogy az egyes vonásokat egy hűn ke-
rek egészé nem tudja olvasztani a legfogékonyabb lélek is.”⁸ Mikor Horváth
János nekiállt nagy Petőfi-könyvének e hatalmas, líraelméleti és gyakorlati
problémával kellett szembenéznie: amennyiben a líraiságnak alapja a szub-
jektivitásban rejlik, azaz a költő egyéniségében (mint ahogy – sokak között –
Riedl Frigyes magyarázta: „Petőfi életének és költészetének kulcsát egyéni-
sége adja meg [...]. Petőfi nem a szokást szerette követni, nem a conventiot,
hanem természetét. Mindig Petőfi Sándor maradt...”⁹), akkor meg kell hatá-
rozni az egyéniség karakterisztikáit: vagy a biográfiai meghatározottság
vagy pedig az egyéni szabadság, azaz az írói önkény alapján. Horváth, mi-
kor kialakította módszertanát, szinkretikus megoldással élt: egyrészt elis-
merte az életrajziságnak egyszerre köznapi s egyszerre szociologisztikus
szerepét (s néha bizony túl közel is engedi irodalmi bizonyításaihoz az élet-
rajzi adatoltságot), másrészt viszont ugyanezt rögtön felül is bírálta egy
olyan szubjektivitásképpel, mely egyszerre két oldalról is kikezdte az
„őszinte” életrajzi megfelelések közvetlenségét. Horváth ugyanis, mikor
elemzéseiben lélekrajzról, lelki viszonyokról, vagy Riedl szavaival szólván,
a költő „szívzajlásainak vibrációiról” ejt szót, a lélekrajzot, lélektant egyálta-
lán nem mai értelemben veszi, s nem a magánember zavaros, bonyolult lel-
kéből indul ki, hanem úgy elemez, ahogy a XIX. századi (vagy még régebbi)
erkölcstanok írhatták elő: az érintett figura nyilvános vagy nyilvánosságra
került gesztusainak erkölcsi vonatkozásaiból von le oly tanulságokat, me-
lyek egy normatív meghatározott jellem általánosan értelmezett lelkiműkö-
désének körvonalazása során érvényesülhetnek (hogy nyers példát hozzak:
Horváth lélektanában a *szerelemnek* nincsenek változatai – mintha mindenki
ugyanúgy lenne, normatív, szerelmes; abban a pillanatban pedig, amikor
em ez „erkölcsi” értelemben vett lélek pszichológiája valamely komoly za-
vart mutatna, a lélekrajz rögtön átadja helyét az irodalomnak; az a hatalmas
hév, mellyel Horváth tisztán olvasmányélménynek tudja be *A szerelem orszá-
ga* című vers rémes vízióját, s radikálisan kizárja, hogy a vers ihletének *bár-
mi* köze lehetett volna az éppen folyó mézeshetek személyességéhez, e tekin-
tetben rendkívül árulkodó!¹⁰). Horváth akkor sem lélekrajzot, hanem, úgy-
mond, „pályaképet” fest, mikor aprólékosan adatolt hősének válságait vagy
különcségeit érinti – az erre alkalmazott kategória a legőszintébb és legárul-
kodóbb: Petőfi, úgymond, „jellemírát”¹¹ úz (a nagy mű célja például olyan
nyelvi szerkezettel lesz meghatározva, mely maga a megtestesült oxymo-
ron: a monográfia témája „Petőfi lyrai jellemének meghatározása” lenne¹²).
Emiatt csap át folyamatosan a lélektani leírás erkölcsi minősítésbe („Ez utó-
bi költemények mutatják, hogy minél bensőbben személyessé vált költésze-
te, annál teljesebben jellemre tartozóvá, erkölcsi természetűvé kellett mé-
lyülnie”¹³) – a gyakorlatban pedig emiatt lesz Petőfi némely esztétikai műve
erkölcsileg megdicsérhető, vagy, mint közismert, *Az apostol* például váratla-

nul komolyan megbíráható: ha a Petőfivel lírailag azonosított Szilveszterrel szemben kifogásai vannak, a kritikus Petőfit, az embert, az erkölcsi lényt kimenteti a bajból, s csak a művet marasztalja el, a felmerülő lélektani feszültségre nem figyelvén, csupán a „férfias” jellembéli tisztaságot emelvén ki végeredményként is („Apostola korántsem oly feddhetetlen ember, mint ő. Nevezetes dolog, hogy mikor hősébe tulajdon lelkét igyekszik belélehelni, ennyire eltökéletleníti magát. [...] A lyrikus elfogultsága zavarja meg így tisztá érzékét...”¹⁴). Továbbá azonban, szemben az életrajzilag feltételezett dokumentarizmussal, valamint a jellemrajzbéli felstilizálás elvonatkoztatásával, Horváth kidolgozta a szerepjátszás impozáns elméletét, mellyel egyrészt, feltételezésem szerint, az életrajziság és az elvonatkoztatás meg nem felelésére, össze nem egyeztethető voltára keresett, rendkívül bátran, valamilyen választ (ha persze, egy *igazi* Petőfi konstruálásával és nem mindig bizonyított állításával elég szűkre is vonta e keresés perspektíváit), másrészt épp a költői szubjektivitás szabad és önkényes választásainak variációs jellegére óhajtott volna választ adni – néha rendkívül üdítőnek és vakmerőnek hat, ahogy Horváth hirtelen, életrajzi fejtegetések közben az egész mozgósított vonatkozásrendszernek érvényét felfüggeszti, s az irodalmi választásoknak és példakövetéseknek, a szubjektív ízlés önkényének tulajdonít, minden élménytől és alkalmiságtól függetlenül, döntő és bizonyító szerepet (például a *Tündérálmom* egészen kiemelkedő elemzése során¹⁵). Ha végigolvassuk a Petőfi-szakirodalmat, Horváth szerepjátszás-elmélete felszabadítóan hat mind az őt megelőző, mind az őt követő elemzők lélektani mechanikusságához és szárazságához képest – a szerep kategóriája, a játék mozzanatának feltételezése akkor is hatalmas jelentőségű, ha Horváth csak a Petőfi-korpusz egy részére terjeszti ki (más kérdés, hogy következetes végigvitelével nyilván oda is kiterjeszthető lenne, ahová Horváth már nem engedné), akkor is rendkívül mély belátást eredményez, ha persze a Horváth által igazinak tekintett Petőfi lélekrajzának analitikáját ma már nagyon nehéz lenne követni. Horváth a lélektaniség terén nem tudott következetes maradni: mivel sem a nagyon gyakran használt élménynek, sem a meghatározónak tekintett ihletnek kategóriáit nem dolgozta ki (vagy talán a XIX. századi pszichologizálás módszertanából következően annyira magától értetődőnek vette őket, hogy nem is tekintette megmagyarázandónak!), sem pedig azoknak az összefüggéseknek elemzésére nem tért ki, melyek pedig szerinte is a lélek „öntudatlan” líraiságának vagy tevékenységének területét érintették volna (vö. például az olyan megállapításokat, miszerint Petőfiben a költészet lényege „az ösztön határozottságával élt” vagy: „változásai nemcsak élményektől s benyomásoktól függtek, hanem ösztönszerűek, önkéntiek voltak”¹⁶); azok a megjegyzései, melyek értékítéleteit lélektani alapon indokolják (negatív például: „szerelmi költészete ezúttal lyrai ihletésre alkalmatlan képzelgésnek esett áldozatul”;¹⁷ pozitíve: „a képzelet művét élményivé valósítja s lírai-

lag teljesen sajátjává mélyíti el”;¹⁸ „a nagy élmény megérkeztével helyreáll a műalkotás egészséges rendje”¹⁹), az esetek többségében, a „külső” és „belső” összetevők elkülönítését és mérlegelését nem tévén lehetővé, bizonyíthatatlannak maradnak.

Horváth Petőfi-könyvének, érdekes módon, épp azok az elemei mentek át a legkevésbé a köztudatba, melyek pedig, legalábbis meglátásom szerint, a legnagyobbak: azaz a verselemzése. Horváth irodalomtörténetileg mindent a nagy folyamatnak rendelt alá, s egész könyvének szemléletmódja, mind a költő jelentőségét, mind funkcióját, történeti szerepét, mind stílusát, nyelvi újítását tekintve rendkívül erősen deduktív jellegű – könyvének nagyszerűségét talán az is bizonyítja, ahogy elemei szinte szétbonthatatlanul össze vannak benne fűzve. Am mindez a nagy deduktivitás, szintézisigény, figuraalkotási törekvés egy pillanat alatt megszűnik (és bizonyos értelemben kifordul) akkor, amikor Horváth az egyes versek szövegéhez nyúl hozzá – a versek közvetlen közelében a szintézisalkotó tudós történész átadja helyét a szöveg analitikusának. Horváth páratlan gazdag szempontrendszerrel közelíti meg a verseket, egyszerre s egyforma súllyal veszi figyelembe a műfaji meghatározottságokat, a műfaji és verstani történeti hagyományt, a tényleges olvasmányélmények hatását, a motívumegyezéseket, a szerzői szemléletnek (vershelyzetnek, narratív pozíciónak etc.), a képalkotásnak, a retorizáltságnak az egyes elemeit, s mindezeket oly nyugodt magabiztossággal helyezi el életrajzi és lélekrajzi környezetleírásai közé, hogy az nemcsak a maga korában (mikor is, legalábbis Magyarországon, a komplex, belső felépítést vizsgáló szövegelemzésnek egyáltalán nem volt divatja!) tekinthető páratlannak. Horváth irodalomtörténet-írásának, elméleti tájékozódásának, módszertanának van valamelyes tudománytörténeti szakirodalma – ideális irodalomtörténet-írói olvasmányai többé-kevésbé ismertek –, az azonban, vajon honnan vette ezt a rendkívül modern, fantasztikusan sokfelé elágazó és minden irányban kinyúló, meghosszabbítható szövegelemzési módszert, mely egyrészt hihetetlen rigidséggel tudja a szöveget magát elkülöníteni (biografikus és történeti) környezetétől, másrészt azonban a szöveget mindvégig más szövegek folyamatában, hatások és átvételek figyelembevételével olvassa, teljes mértékben feltáratlannak tekinthető. Horváth nagyon nagy példát mutatott arra, hogyan lehet vagy kell szövegekhez mint autonóm szövegekhez közelíteni: az persze meglehet, hogy meglepetéssel fogadjuk, miszerint Petőfi „saját hangulatától”, úgymond, „idegen” *A puszta télen* című vers, de ha e végső következtetést egy oly nagyszabású, impozáns elemzés után olvassuk, mely ezt az idegenséget az elemzés során nem érzékelte és nem érzékeltette, akkor az elemzés súlya amúgy is dominálni fog e lélekrajzi ítélet fölött.²⁰ Horváth *Az alföld*, a *Tündérialom* és igen sok más nagy és kis Petőfi-vers elemzésével oly komplexitást mutatott fel, melynek alapján talán nem volt túlzás a hetvenes évekből egy fiatal, Horváth iránt elfo-

gultan rajongó kutatónak kissé frivol feltételezése: ha Horváth ma élne, strukturalista lenne, s ő lenne a legjobb strukturalista.

- 1 HORVÁTH János, *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése. (1928–1930) = Uó, Tanulmányok*, Debrecen, 1997, II. köt., 19.
 2 *I. m.*, 36.
 3 *I. m.*, 22.
 4 *I. m.*, 16.
 5 *I. m.*, 18.
 6 *I. m.*, 22.
 7 GYULAI Pál, *Petőfi Sándor költészete. Egyetemi előadás könyvomatoss jegyzete: 1877/78. 4.*
 8 Gyulai Pál levele 1851-ből = GYULAI Pál *Levelezése*, 1961, 69.
 9 RIEDL Frigyes, *Petőfi Sándor*, 1923, 72.
 10 HORVÁTH János, *Petőfi Sándor*, 1926², 308., 519–520.
 11 Például: *A nemzeti klasszicizmus...*, id. kiad., 46.
 12 HORVÁTH János, *Petőfi Sándor*, id. kiad., 5.
 13 *A nemzeti klasszicizmus...*, id. kiad., 48.
 14 HORVÁTH János, *Petőfi Sándor*, id. kiad., 479–482.
 15 *I. m.*, 238–246., 575–580.
 16 Például: *A nemzeti klasszicizmus...*, id. kiad., 58. stb.
 17 HORVÁTH János, *Petőfi Sándor*, id. kiad., 157.
 18 *A nemzeti klasszicizmus...*, id. kiad., 55.
 19 *I. m.*, 324.
 20 *I. m.*, 402–403.